

Wojciech Materski

RADZIECKA DOKUMENTALNA SERIA WYDAWNICZA *

Agresja czerwcowa Trzeciej Rzeszy na Związek Radziecki w zasadniczy sposób zmieniła sytuację międzynarodową i układ sił na frontach II wojny światowej. Zburzony został funkcjonujący w okresie 1939—1941 system zobowiązań dwustronnych, powstały przesłanki ostatecznego ukształtowania się dwu grup państw walczących. Sytuacja międzynarodowa ZSRR stała się z dnia na dzień wyjątkowo trudna. Program taktyczny realizowany po sierpniu 1939 r. spowodował zaniechanie bądź utrzymywanie w bardzo ograniczonej formie kontaktów z państwami późniejszej grupy Narodów Zjednoczonych, w tym ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią. Przed kadrami dyplomatycznymi Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych (LKSZ) ZSRR stało pilne zadanie podjęcia natychmiastowej próby skoordynowania polityki kraju z polityką walczącej — de iure od 3 IX 1939 r., de facto od 13 VIII 1940 r. — Wielkiej Brytanii, stworzenia infrastruktury kontaktów roboczych, niezbędnych dla efektywnego działania przeciw agresorowi. W dalszej kolejności chodziło o podjęcie podobnych kroków w stosunku do Stanów Zjednoczonych. Samo nawiązanie dialogu z Londynem i Waszyngtonem było zaledwie introdukcją; z kolei należało podjąć wysiłki, by przyniósł on liczące się efekty dla realizacji kwestii zasadniczej: stabilizacji frontu, a następnie rozpoczęcia kontrofensywy. W syntetycznym skrócie te treści, bezpośrednio związane z sytuacją frontową, dominowały aż do zakończenia bitwy stalingradzkiej; od Stalingradu w polityce ZSRR wobec zachodnich aliantów w coraz szerszym zakresie pojawiać zaczęły się zagadnienia perspektywiczne, dotyczące organizacji Europy i świata powojennego. Zabiegając nadal o terminową realizację alianckich dostaw wojennych i gospodarczych oraz utworzenie drugiego frontu w Europie Zachodniej, do pertraktacji i korespondencji dyplomatycznej zaczęto wprowadzać motywy sprzyjające przedłużeniu współpracy sojuszniczej na okres powojenny, wytworzeniu trwałych instytucji i mechanizmów wielostronnych, mających za zadanie zapobieżenie w przyszłości katastrofie nowej wojny. Podjęcie i realizacja treści perspektywicznych wymagały od kadr LKSZ ZSRR szczególnego kunsztu dyplomatycznego, wiadome bowiem było, że decyzje w tych sprawach określa charakter stosunków międzynarodowych na dziesięciolecia. Program ten realizowano w zaciszu gabinetów dyplomatycznych, drogą korespondencji pomiędzy szefami rządów i resortami spraw zagranicznych Wielkiej Trójki (Czwórki), przede wszystkim zaś w trakcie spotkań bezpośrednich, na kluczowych konferencjach międzynarodowych lat 1943—1945.

Problematyka kluczowych konferencji dyplomatycznych II wojny światowej

* *Sowietskij Sojuz na mieżdunarodnych konfieriencyjach pierioda Wielikoj Otieczestwiennoj wojny 1941—1945 gg.*, t. I—IV, Moskwa 1978—1979, Izdatielstwo političeskoj literatury.

ma swoją obszerną literaturę, koncentrującą się na trzech spotkaniach szefów rządów wiodących mocarstw koalicji antyfaszystowskiej: w Teheranie, Jaltie i Poczdamie. Dominuje w niej ujęcie opisowe i tezy ogólne, natomiast w mniejszym stopniu występuje element przygotowań dyplomatycznych i tzw. kuchni dyplomatycznej. Ogromna rola dyplomacji radzieckiej w wypracowaniu uzgodnień dotyczących ładu powojennego nie znalazła odpowiedniego odbicia nawet w historiografii radzieckiej; istniejące syntezy historii polityki zagranicznej kraju i dyplomacji II wojny zarysowują zaledwie sprawy podstawowe, nie posiłkują się z reguły materiałem typu analitycznego¹. Braki te są naszym zdaniem wynikiem trudności w zakresie bazy archiwalnej, funkcjonowania w publikacjach źródłowych stosunkowo niewielkiej liczby dokumentów z lat 1941—1945 proveniencji radzieckich władz partyjnych i państwowych. Trzytomowy wybór materiałów i dokumentów dotyczących polityki zagranicznej kraju w latach wojny, który ukazał się w latach czterdziestych, z uwagi na specyficzne kryteria doboru (głównie komunikaty TASS-a i dokumenty drukowane w centralnej prasie codziennej) jest mało przydatny i już przestarzały². Wartościowy zbiór *Teheran—Jalta—Poczdam*, zawierający wybór radzieckich stenogramów przebiegu tych najważniejszych konferencji Wielkiej Trójki³, oraz cenne tomy korespondencji przewodniczącego Rady Ministrów ZSRR z prezydentami Stanów Zjednoczonych i premierami brytyjskimi⁴ dostarczają zaledwie cząsteczkowego materiału, niezbędnego do weryfikacji publikacji dokumentalnych i memuarystyki zachodniej. Wśród tych ostatnich publikacjami istotnymi dla uzyskania pogłębionego obrazu dyplomacji radzieckiej są przede wszystkim: wielotomowa edycja Departamentu Stanu USA *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers*, jak też tomy IV—VII serii *Documents on American Foreign Relations*. Natomiast dokumenty ilustrujące obszerne wspomnienia premiera Winstona Churchilla⁵ oraz stosunkowo łatwo dostępne inne edycje dokumentów dyplomatycznych z lat 1939—1945 zawierają dokumentację zbyt ogólną, by mogła stać się ona tworzonym dla prac bądź przyczynków analitycznych⁶. W tym stanie rzeczy na baczność uwagę zasługuje przygotowana przez Wydział Historyczno-Dyplomatyczny Ministerstwa Spraw Zagranicznych ZSRR sześciotomowa edycja dokumentów dyplomatycznych, wytworzonych przez Wielką Trójkę (głównie ZSRR) w latach 1941—1945, a pochodzących z Archiwum Polityki Zagranicznej ZSRR przy MSZ ZSRR, której pierwsze cztery tomy ukazały się już na rynku wydawniczym.

¹ Por.: *Istorija diplomatii*, t. IV: *Diplomatija w gody wtorej mirowoj wojny*, pod ried. A. A. Gromyki i in., Moskwa 1975; *Istorija wnieszniej politiki SSSR. 1917—1976*, w dwóch tomach, pod ried. A. A. Gromyki i B. N. Ponomariowa, wyd. 3, t. I: 1917—1945 gg., Moskwa 1977.

² *Wnieszniacia politika Sowietского Sojuza w pieriod Otieczestwiennoj wojny*, t. I—III, Moskwa 1946—1947.

³ *Teheran—Jalta—Poczdam. Dokumenty konferencji szefów rządów trzech wielkich mocarstw*, tłum. z ros., Warszawa 1970.

⁴ *Pieriepiska priedsiedatiela Sowietu Ministrow SSSR s prezidientami SSZA i premier-ministrami Wielikobritanii wo wriemia Wielikoj Otieczestwiennoj wojny 1941—1945 gg.*, w dwóch tomach, wyd. 2, t. I: *Pieriepiska s U. Czerczillem i K. Etlili (ijul 1941 g. — nojabr' 1945 g.)*; t. II: *Pieriepiska s F. Ruzweltom i G. Trumenom (awgust 1941 g. — diekabr' 1945 g.)*, Moskwa 1976 (tłumaczenie polskie pierwszego wydania rosyjskiego: Warszawa 1960).

⁵ W. S. Churchill, *The Second World War*, t. III—VI, London 1950—1954.

⁶ Np.: *Współpraca międzynarodowa w latach 1941—1945. Dokumenty i materiały*, Warszawa 1954; *United Nations Documents 1941—1945*, wyd. 2, London—New York 1947; *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, oprac. L. Gelberg, t. III, Warszawa 1960.

Całością przedsięwzięcia kierowała Komisja Redakcyjna pod przewodnictwem członka Biura Politycznego KC KPZR, długoletniego ministra spraw zagranicznych ZSRR i bezpośredniego uczestnika ilustrowanych dokumentami omawianej edycji wydarzeń, Andrieja Gromyki, w której skład wchodził również: I. N. Ziemskow, W. A. Kriuczokow, Sz. P. Sanakojew, P. P. Siewostianow (sekretarz odpowiedzialny), S. L. Tychwinskij i K. U. Czermienko. Tomy w układzie chronologicznym obejmują dokumenty z przygotowań, przebiegu oraz — niekiedy — ocenę bieżącą rezultatów konferencji uznanych przez zespół opracowujący za najistotniejsze dla ZSRR spotkania międzynarodowe w latach 1941—1945: ministrów spraw zagranicznych Wielkiej Trójki w Moskwie (19—30 X 1943), szefów rządów Wielkiej Trójki w Teheranie (28 XI — 1 XII 1943), narady preliminarnej w sprawie nowej międzynarodowej organizacji bezpieczeństwa w Dumbarton Oaks (21 VIII — 28 IX 1944), szefów rządów Wielkiej Trójki w Jałcie (4—11 II 1945), konferencji założycielskiej ONZ w San Francisco (25 IV — 26 VI 1945) oraz szefów rządów Wielkiej Trójki w Poczdamie (17 VII — 2 III 1945). Czy wytypowanie właśnie tych konferencji uznać należy za zasadne i wyczerpujące? Naszym zdaniem — tak. Zarówno londyńska konferencja sojusznicza z września 1941 r., jak i konferencje specjalistyczne Narodów Zjednoczonych w Hot Springs i Bretton Woods nie były spotkaniami porównywalnymi rangą, charakterem i zakresem podjętych decyzji.

Dotychczas wydane tomy charakteryzują się dużą jednolitością sposobu opracowania i wystroju edytorskiego. Każdy z nich zaopatrzonej został w obszerny wstęp merytoryczny, przedstawiający przygotowania, przebieg i rezultaty danej konferencji, ze szczególnym wypunktowaniem jej znaczenia dla dalszego biegu wojny i stanu stosunków pomiędzy Moskwą a Waszyngtonem i Londynem. Jednoznaczność niektórych ocen zawartych we wstępach skłania do dyskusji, niemniej dobrze spełniają one swą rolę wprowadzenia do lektury zamieszczonych dokumentów, zawierają też zwięzły, lecz w miarę reprezentatywny szkic stanu zachodniej memuarystyki i literatury tematu. Dokumentacja w każdym z tomów zawiera system odsyłaczy wewnętrznych oraz przypisy rozszerzające, zawierające także fragmenty innych nie opublikowanych w tomie, a związanych z omawianymi zagadnieniami przekazów źródłowych.

W odrębny sposób zaznaczona została dokumentacja datowana według wpływu, a nie wystawienia danego dokumentu. W wypadku jeśli któryś z zamieszczonych dokumentów był wcześniej drukowany, zostało to zaznaczone z wymienieniem miejsca publikacji, we wszystkich pozostałych wypadkach przekaz zaopatrzonej w sygnał „Druk według arch.”, bez podania sygnatury. Każdy z tomów zawiera indeks osób (jedynie z inicjałem imienia) oraz indeks przedmiotowy, jednak niezbyt rozbudowany. Wstęp do jednego z tomów informuje, że do prezentowanej dokumentacji radzieckiej „wniesione zostały niezbędne poprawki” w związku z opublikowaną dokumentacją amerykańską i udostępnioną w latach siedemdziesiątych nie opublikowaną dokumentacją brytyjską. W znakomitej większości dokumenty publikowane są in extenso, w wypadku opuszczeń fragmentów nie związanych z tematyką tomu informują o tym nagłówki („Z depezy”, „Ze stenogramu rozmowy” itp.). Ponadto każdy wolumen opatrzonej został w kilka związanych z daną konferencją ilustracji. Edycja ukazuje się w stosunkowo dużym nakładzie 50 tys. egzemplarzy.

Pierwszy, otwierający omawianą edycję tom zawiera dokumenty dotyczące moskiewskiego spotkania ministrów spraw zagranicznych Wielkiej Trójki w październiku 1943 r.⁷ Było to w zgodnej ocenie historiografii jedno z najefektywniej-

⁷ *Sowietskij Sojuz...*, t. I: *Moskowskaja konfieriencyja ministrow inostrannyh diei SSSR, SSZA i Wielikobritanii (19—30 oktiabria 1943 r.)*. Sbornik dokumentow, Moskwa 1978, ss. 424.

szych spotkań międzynarodowych w latach II wojny światowej, niezależnie od braku konkretnego uzgodnienia w podstawowej dla dyplomacji radzieckiej kwestii drugiego frontu w Europie Zachodniej. Wraz z postanowieniami konferencji moskiewskiej dotychczasowy sojusz wojskowy przeszedł w fazę ścisłej współpracy, przybrał formę koalicji wojennej. Podstawowym zewnętrznym tego przejawem było stworzenie Europejskiej Komisji Doradczej, organu, który miał odąd zapewnić ścisłą i ciągłą współpracę Wielkiej Trójki, wypracowywać uzgodnione propozycje w sprawach europejskich, wyłaniających się w trakcie prowadzenia wojny w Europie.

Zawarta w tomie traktującym o konferencji moskiewskiej dokumentacja zgrupowana została w czterech częściach. Wyjątkowo w stosunku do pozostałych obszerna część pierwsza (40 z 96 dokumentów) koncentruje się na antecedenjach spotkania ministrów spraw zagranicznych Wielkiej Trójki (korespondencja dyplomatyczna, robocze projekty dokumentów). Radziecka inicjatywa zwołania w Moskwie konferencji na szczęblu ministrów była reakcją na wcześniejsze propozycje aliantów zachodnich spotkania na najwyższym szczęblu. Zamieszczone dokumenty kompetentnie ilustrują etap wprowadzania tej inicjatywy w życie, choć dla uzyskania pełnego obrazu niezbędne jest sięgnięcie także do dokumentacji opublikowanej przez Departament Stanu USA⁸.

Dokumenty o największej wartości zawiera część druga. Są to radzieckie zapisy przebiegu posiedzeń plenarnych konferencji oraz fragmenty notatek sekretarza-tłumacza delegacji ZSRR, sporządzone z rozmów Stalina z Anthony Edenem oraz Mołotowa z Edenem i Cordellem Hullem. Natomiast dokumenty robocze, wytworzone bądź przedstawione w trakcie trwania obrad, zawiera część trzecia. Jest to dokumentacja już znana z *Foreign Relations*, niemniej jest istotne jej opublikowanie w wydawnictwie o znacznie większej dostępności. Część ostatnia zawiera dokumentację finalną konferencji, a także komunikat i oficjalne enuncjacje podsumowujące. Po raz pierwszy w języku rosyjskim udostępniono „Tajny protokół” i „Ścisłe tajny protokół” oraz załączniki do „Ścisłego tajnego protokołu” — oświadczenia wojskowych alianckich: szefa sztabu imperialnego gen. Lionela Ismaya oraz attaché wojskowego przy ambasadzie Stanów Zjednoczonych w Moskwie gen. Johna Deane’a, dotyczące konkretnych rozwiązań i uwarunkowań natury wojskowej.

Radziecki zapis przebiegu obrad moskiewskich, choć niepełny i w wielu partiach mający charakter notatek streszczających, jest przekazem o dużej wartości, nieocenionym materiałem weryfikacyjnym dla dokumentacji amerykańskiej. Wraz z nią zbliża nas do uchwycenia pełniejszego obrazu tego jakże ważnego dla dalszego rozwoju wypadków spotkania⁹.

Pierwsze bezpośrednie spotkanie szefów rządów leaderów koalicji antyfaszystowskiej odbyło się w Teheranie na przełomie listopada i grudnia 1943 r. Stalin, Roosevelt i Churchill konferowali w sposób jak na tak trudne okoliczności nietypowy, była to bowiem luźna wymiana poglądów, bez ustalonego porządku poruszanych spraw, której przebiegu uczestnicy zobowiązali się nie ujawniać w przyszłości. Zobowiązanie to przyczyniło się niewątpliwie do wytworzenia swobodnej atmosfery obrad i pomogło każdej ze stron lepiej zrozumieć stanowisko partnerów.

⁸ *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers* (dalej: FRUS), 1943, t. I: *General*, Department of State Publication 7585, Washington 1963.

⁹ Zbliża, ale też nie uwzględnia wszystkich ważnych momentów obrad. I tak, podobnie jak w *Foreign Relations*, i w tomie radzieckim brak np. zapisu wystąpienia Cordella Hulla w sprawie ukarania hitlerowskich zbrodniarzy wojennych oraz notatek z dwu rozmów Stalina z Hullem. Por.: *The Memoirs of Cordell Hull*, t. II, s. 1289—1291, 1293—1296, 1308—1311 (w sprawie wzmiankowanych braków zob. też recenzję Andrzeja Korzona, „Biuletyn Informacyjny”, IKS PAN, nr 1, 1979, s. 61).

Dyskusja od pierwszego posiedzenia zdominowana została przez bieżące zagadnienia natury wojskowej, dotyczące zasadniczo europejskiego teatru działań. Centralną sprawą stała się kwestia otwarcia przez aliantów zachodnich drugiego frontu w Europie Zachodniej. Szefowie rządów Wielkiej Trójki podjęli decyzję, iż operacja ta — opatrzona kryptonimem „Overlord” — przeprowadzona zostanie w pierwszej połowie maja w Normandii. W drugim kluczowym problemie obrad — kwestii niemieckiej — podobnie jak w Moskwie nie dopracowano się jednolitego stanowiska, niemniej wymiana poglądów na tak wysokim szczeblu znacznie ułatwiła późniejsze dyskusje. Szeroko podjęto też tzw. kwestię polską, m. in. po raz pierwszy wyrażono wspólną zgodę na przyjęcie za podstawę określenia powojennych granic Polski linii Curzona i linii Odry. Obok dokumentu głównego — deklaracji Trzech Mocarstw — podpisano pięć tajnych porozumień o charakterze woj-skowym.

Konferencja teherańska, choć była najkrótszym z trzech spotkań szefów rządów Wielkiej Trójki, odegrała ogromną rolę dla dalszego biegu wojny i organizacji świata powojennego. Stąd znaczenie każdego nowego dokumentu związanego z jej obradami. Stosunkowo mało takich nowych, oryginalnych materiałów, które mogłyby uzupełnić obfitą dokumentację amerykańską¹⁰, niesie prezentowany tom¹¹. 67 udostępnionych przez archiwum MSZ ZSRR dokumentów zgromadzonych zostało w trzech działach. Pierwszy z nich zawiera dokumentację obrazującą przygotowanie dyplomatyczne spotkania. W większości są to przedruki depeesz bądź ich fragmentów znanych ze wzmiankowanego wydania radzieckiego korespondencji szefów rządów Wielkiej Trójki. Ogromna ilość aż 45 takich przekazów narusza proporcje tomu. Pozostałych sześć dokumentów części pierwszej to fragmenty zapisu dwu rozmów Stalina z Edenem (21 i 27 X 1943) oraz czterech rozmów Mołotowa z ambasadorem Stanów Zjednoczonych w ZSRR Williamem Averellem Harrimanem (6, 9, 16 i 28 XI 1943). Bardzo interesująco wypada porównanie tych zapisów z relacją samego Harrimana¹².

Część druga zawiera radzieckie stenogramy sumaryczne (streszczenia) posiedzeń plenarnych konferencji, a także spotkań ministrów spraw zagranicznych i przedstawicieli wojskowych; tu także zamieszczone zostały notatki z rozmów Stalina z prezydentem Rooseveltem i premierem Churchillem, przeprowadzonych poza oficjalnym programem konferencji. Tylko dwa dokumenty są nowe, resztę stanowią przedruki z wcześniejszej radzieckiej publikacji dokumentów z przebiegu spotkań na szczycie, z tomu *Teheran—Jalta—Poczdam*. Zaznaczmy jeszcze, iż trzy dokumenty umieszczone w części drugiej jako załączniki do notatki z rozmowy Stalina z Rooseveltem w dniu 29 listopada też były wcześniej publikowane¹³.

Część ostatnia zawiera cztery dokumenty końcowe konferencji, również znane. W tej sytuacji stosunkowo najwięcej elementów oryginalnych niosą przypisy rozszerzające (wyjaśniające).

Wydaje nam się, że w wypadku tomu teherańskiego nie wykorzystano wszystkich możliwości poszerzenia udostępnianej czytelnikowi dokumentacji. W części pierwszej przykładowo brak depeszy Stalina do Roosevelta z 11 czerwca, pisma

¹⁰ *FRUS. The Conferences at Cairo and Teheran. 1943*, Department of State Publication 7187, Washington 1961.

¹¹ *Sowietskij Sojuz...*, t. II: *Tiegieranskaja konfierencyja rukowoditielej trioch sojuznych dierzaw — SSSR, SSzA i Wielikobritanii (28 nojabria — 1 dekabria 1943 r.)*. *Sbornik dokumentow*, Moskwa 1978, ss. 200.

¹² W. A. Harriman, E. Abel, *Special Envoy to Churchill and Stalin. 1941—1946*, New York 1975.

¹³ *Pieriepiska priedsiedatiela Sowieta Ministrow SSSR*, t. II, s. 113 (dok. 143), s. 113—114 (dok. 144), s. 114—115 (dok. 145).

Roosevelta do Stalina z 18 czerwca, zapisu bądź chociażby wzmianki o półgodzinek rozmowie prezydenta z radzieckim chargé d'affaires w Teheranie Michailem Aleksiejewiczem Maksimowem (27 listopada), notatki o rozmowie Mołotowa z Harri-manem i ambasadorem Wielkiej Brytanii w ZSRR Archibaldem J. Clark-Kerrem w tymże dniu. W części drugiej brak notatki o rozmowie Roosvelta z Mołotowem w dniu 28 listopada w gmachu ambasady radzieckiej w Teheranie¹⁴. Poza różnicami w określeniu czasu rozpoczęcia poszczególnych rozmów, dochodzącymi w skrajnym wypadku nawet do dwu godzin (tzw. okrągły stół w dniu 1 grudnia), pomiędzy udostępnionym zapisem radzieckim a znanym wcześniej amerykańskim dopatrzeć się można szeregu różnic merytorycznych. Najistotniejsza z nich dotyczy charakteru rozmowy szefów rządów w trakcie obiadu dnia 28 listopada: w wersji radzieckiej była ona dwustronna (Stalin—Roosevelt), w wersji amerykańskiej — trójstronna (Stalin—Roosevelt—Churchill)¹⁵. Wzmiankujemy o niej, po raz pierwszy bowiem podjęto wówczas tak ważne kwestie, jak polska granica zachodnia na Odrze oraz stosunek aliantów zachodnich do władzy rad w republikach bałtyckich.

Pomyślny rozwój sytuacji na frontach i rosnąca aktywizacja ruchu oporu w okupowanych krajach europejskich stworzyły odpowiedni klimat do roboczego podjęcia problemów powojennych. Na mocy punktu 2(b) *Tajnego protokołu* moskiewskiej konferencji ministrów spraw zagranicznych w pierwszych miesiącach 1944 r. rozpoczynają się pomiędzy Waszyngtonem a Moskwą, Londynem i Czungkingiem konsultacje dyplomatyczne nad terminem i formą przeprowadzenia preliminaryjnej wymiany poglądów celem wypracowania wspólnego stanowiska w kwestii projektu statutu nowej międzynarodowej organizacji bezpieczeństwa, mającej zastąpić Ligę Narodów. Po trudnych i długotrwałych pertraktacjach ustalono, iż odpowiednia konferencja ekspertów obradować będzie w dwu fazach: „radzieckiej”, podczas której eksperci Wielkiej Trójki opracują wspólny projekt statutu, oraz „chińskiej”, w trakcie której alianci zachodni zapoznają delegację chińską z tym dokumentem oraz omówią ewentualne zmiany zaproponowane przez Chiny. Propozycja ta pozwalała delegacji radzieckiej unikać bezpośredniego konferowania z Chinami, co mogłoby zostać odczytane przez rząd japoński jako naruszenie porozumienia o neutralności¹⁶. Konferencję poprzedzić miała wzajemna wymiana projektów statutu, by tym sposobem oszczędzić jej uczestnikom czas potrzebny na zreferowanie poszczególnych stanowisk. Obrady rozpoczęły się 21 sierpnia w Dumbarton Oaks pod Waszyngtonem. Jak wykazał przebieg fazy „radzieckiej”, różnice stanowisk w wielu sprawach były znacznie głębsze, niż to wynikało z lektury wymienionych projektów. Mimo tych trudności, ekspertom Wielkiej Trójki udało się wynegocjować wspólny projekt — *Propozycje w sprawie utworzenia powszechnej organizacji międzynarodowej*, który jednakże posiadał kilka „białych plam”. Wśród nich dwie zasadnicze: kwestia procedury głosowania w Radzie przyszłej organizacji i problem członków założycieli organizacji, dominowały w korespondencji na linii Moskwa—Waszyngton w miesiącach następnych i swe ostateczne rozwiązanie znalazły dopiero na konferencji jałtańskiej.

Dokumenty i materiały dotyczące konferencji w Dumbarton Oaks, w liczbie 79, opublikowane zostały w trzecim tomie edycji¹⁷. Dział pierwszy, zawierający doku-

¹⁴ Por.: FRUS. *The Conferences at Cairo and Teheran*, s. 9, 475—476, 486.

¹⁵ Por.: FRUS, tamże, p. 509—512; *Teheran—Jalta—Poczdami*, s. 3—8.

¹⁶ Szerzej zob.: W. Materski, *ZSRR a projekt Karty Narodów Zjednoczonych*. (Konferencja w Dumbarton Oaks w 1944 r.), „Z dziejów stosunków polsko-radzieckich”. *Studia i materiały*, t. XVI, Warszawa 1977, s. 90—91.

¹⁷ *Sowietskij Sojuz...*, t. III: *Konfieriencyja predstavitelej SSSR, SSZA i Wielkobrytanii w Dumbarton-Oksie (21 awgusta — 28 sientabria 1944 g.)*. *Sbornik dokumentow*, Moskwa 1978, ss. 296.

mentację dotyczącą dyplomatycznego przygotowania obrad, otwiera zgłoszona w trakcie trwania moskiewskiej konferencji ministrów spraw zagranicznych propozycja delegacji radzieckiej, by rozpocząć kroki zmierzające do wdrożenia postulatów nowej organizacji bezpieczeństwa. Dokumenty zamieszczone w tomie — oryginalne i w znakomitej większości ściśle korespondujące z dokumentacją amerykańską¹⁸ — pomijają jednak kilka istotnych spraw. Brak jest ważnej dyskusji dotyczącej charakteru obrad: trój- lub czterostronnych. Brak jest dokumentów wewnętrznych, obrazujących radzieckie przygotowania do roboczego podjęcia kwestii projektu statutu nowej organizacji¹⁹. Jednym z ważnych tematów, dyskusowanych w fazie przygotowawczej, była kwestia terminu rozpoczęcia konferencji. Przesuwano go czterokrotnie z uwagi na zaskoczenie strony radzieckiej ogromną szczegółowością rozesłanych w połowie lipca propozycji zachodnich, a co za tym idzie — potrzebę dodatkowego czasu na przygotowania podobnie rozwiniętej propozycji własnej²⁰. Temat ten jest w prezentowanym tomie nieobecny. Również w części pierwszej, obok projektów Wielkiej Trójki, winien naszym zdaniem znaleźć się także czwarty, z którego jedynie 9 rozdziałów (z 22) uwzględniono w formie aneksu.

W części drugiej, traktującej o przebiegu obrad, zamieszczone zostały codzienne doniesienia przewodniczącego delegacji radzieckiej, ambasadora ZSRR w Waszyngtonie Andrieja Gromyki, do centrali oraz odpowiednie fragmenty ogólnego sprawozdania delegacji radzieckiej z całej konferencji. Brak jest natomiast bieżących stenogramów obrad, które — o ile recenzent się orientuje — były sporządzane²¹ i mogłyby stanowić kapitalny materiał rozszerzający bardzo lakoniczne streszczenia opublikowane przez Departament Stanu we wzmiankowanym tomie *Foreign Relations*. Natomiast dokumenty występujące równolegle w obu edycjach — o ile recenzent zdołał się zorientować — są tożsame, z wyjątkiem amerykańskiego projektu statutu z 18 VII 1944 r., który w wydaniu radzieckim zawiera tylko regest rozdziału IX (Przedsięwzięcia w kwestii terytoriów zależnych), gdy w publikacji amerykańskiej rozdział ten jest rozwinięty²².

Wyjątkowo — na tle dotychczas opublikowanych czterech woluminów — tom poświęcony spotkaniu w Dumbarton Oaks zawiera też dokumentację wytworzoną

¹⁸ FRUS. 1944, t. I: *General*, Department of State Publication 8138, Washington 1966.

¹⁹ Lub chociażby przedruku artykułu N. Malinina *O międzynarodowej organizacji bezopasności*, który ukazał się na łamach „Zwiezdy” (1944, nr 4, s. 89—96). Stanowi on ważny element uchwycenia ówczesnego stadium zaawansowania radzieckiej koncepcji nowej organizacji; tym bardziej że uważni obserwatorzy z miejsca rozszyfrowali autora jako pseudonim byłego radzieckiego przedstawiciela w Lidzie Narodów, zastępcy ludowego komisarza spraw zagranicznych, przewodniczącego Komisji d/s Traktatów Pokojowych i Organizacji Powojennej LKSZ ZSRR Maksima Litwinowa. Por.: Depesza Harrimana do Hulla z 24 VII 1944 r., FRUS, tamże, p. 694—696. Szerzej o radzieckich przygotowaniach do konferencji w Dumbarton Oaks zob.: M. M. Junin, *Konfierencyja w Dumbarton-Oksie. (Iz istorii sozdanija projekta Ustawa Organizacyi Objedinionnych Nacyj)*, „Nowaja i nowiejszaja istorija”, 1977, nr 2, s. 96—97.

²⁰ Por. np.: Depesza Harrimana do Hulla na temat rozmowy z zastępcą ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR Andriejem Wyszynskim w dniu 4 VIII 1944 r., FRUS, tamże, s. 704; relacja Kirilla Wasiljewicza Nowikowa z 29 I 1978 r. w zbiorach autora recenzji.

²¹ Relacja Michaiła Michajłowicza Junina z 23 I 1978 r. oraz relacja Walentina Michajłowicza Bierieżkowa z 26 IX 1977 r. — obie w zbiorach autora recenzji.

²² Por.: dokument nr 15 omawianego zbioru (s. 66) oraz FRUS, tamże, s. 665—667.

w okresie po konferencji, a wiążącą się z jej przebiegiem i rezultatami. Zgrupowana została ona w Aneksie. Z dziewięciu dokumentów za najistotniejsze uznać należy trzy raporty ambasadora Gromyki (z 3, 8 i 17 X 1944) o reakcji osobistości oficjalnych i prasy amerykańskiej na wyniki konferencji oraz oświadczenia Roosevelta i Hulla z 9 października, oceniające przebieg i rezultaty narady w Dumbarton Oaks.

Spośród trzech spotkań szefów rządów Wielkiej Trójki rezultaty jałtańskie są chyba najbardziej spopularyzowane; samą konferencję uznaje się za najważniejsze spotkanie dyplomatyczne w okresie II wojny światowej, spotkanie, które wywarło znacznie większy wpływ na sytuację geopolityczną powojennej Europy niż konferencje poczdamska i paryska. W Jałcie Stalin, Roosevelt i Churchill oraz towarzyszące im ekipy uzgodnili współdziałanie w ostatniej fazie wojny z Niemcami, roboczo podjęli kwestię japońską, określili stosunek swych rządów do przyszłości Niemiec po ich bezwarunkowej kapitulacji, wytyczyli podstawowe zasady wspólnej polityki w głównych kwestiach powojennych. Szczególnie w literaturze zachodniej funkcjonuje teza, iż w Jałcie Związek Radziecki zdołał ostatecznie narzucić sojusznikom zachodnim swą koncepcję ładu powojennego, do czego przyczyniło się m. in. umiejętne wygrywanie różnic zdań pomiędzy Rooseveltem a Churchillem, wykorzystanie „karty” japońskiej, a przede wszystkim perfekcyjne posługiwanie się taktyką „twardości” w rzeczach zasadniczych i ustepliwości w drobiazgach. Przebieg i wyniki spotkania na Krymie skwitowane zostały na Zachodzie ironicznym aforyzmem, mówiącym, iż Stany Zjednoczone i Wielka Brytania wygrały wojnę, ale przegrały pokój, co — oczywiście — należy rozumieć: przegrały swe plany podporządkowania Chin i uzyskania mocnych pozycji w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej.

Dokumentacja konferencji krymskiej opublikowana została zarówno przez ZSRR, jak i Stany Zjednoczone²³. Niemniej nowa radziecka edycja materiałów z tej konferencji zasługuje na uwagę²⁴. Tom poświęcony spotkaniu jałtańskiemu zawiera 29 zasadniczych dokumentów, w większości zaopatrzonych w aneksy, których liczba waha się od jednego do ośmiu i daje faktyczną liczbę 91 udostępnionych przekazów źródłowych. To, co otrzymaliśmy, wykracza więc znacznie poza zbiór *Teheran—Jałta—Poczdam*, zawierający jedynie dokumenty podstawowe: stenogramy ośmiu posiedzeń plenarnych oraz komunikat i protokół pracy konferencji.

Część pierwsza tomu zawiera radzieckie stenogramy przebiegu posiedzeń plenarnych, a także notatki streszczające przebieg rozmów Stalina z Rooseveltem i Churchilem oraz Mołotowa z Edenem i Harrimanem. Jako aneksy zamieszczone zostały projekty, memoranda i inna dokumentacja pomocnicza (rekomendacyjna i opiniodawcza) o charakterze roboczym. Zapis przebiegu posiedzeń jest tu bardziej skondensowany niż w dokumentacji amerykańskiej²⁵. Materiałem szczególnej wagi są dokumenty traktujące o konsultacjach radziecko-brytyjskich — np. zapis rozmowy Stalina z Churchillem i Edenem w dniu 10 lutego — których ze zrozumiałych względów brak w tomie *Foreign Relations*. Natomiast dużym mankamentem jest

²³ *Teheran—Jałta—Poczdam*, s. 93—217; *FRUS. The Conferences at Malta and Yalta. 1945*, Department of State Publication 6199, Washington 1955.

²⁴ *Sowietskij Sojuz...*, t. IV: *Krymskaja konfieriencyja rukowoditielej triocho sojuznych dierzaw — SSSR, SSZA i Wielikobritanii (4—11 fiewrala 1945 g.)*. Sbornik dokumentow, Moskwa 1979, ss. 328.

²⁵ Por. np. zapis posiedzeń plenarnych w dniach 4 i 5 lutego — *Sowietskij Sojuz...*, t. IV, s. 53—64, 64—83; *FRUS. The Conferences at Malta and Yalta*, s. 573—588, 611—633. Warto zaznaczyć, iż tom wydany obecnie zawiera zapis posiedzeń plenarnych in extenso, podczas gdy w tomie *Teheran—Jałta—Poczdam* sporadycznie fragmenty stenogramów radzieckich bywały opuszczane bądź streszczane w formie bezosobowej.

zupelny brak zapisów przebiegu narad wojskowych, szefów sztabów Wielkiej Trójki²⁶, oraz zapisu rundy rozmów radziecko-amerykańskich w dniu 10 lutego (Mołotow, Roosevelt i Harriman) na temat warunków przystąpienia ZSRR do wojny z Japonią²⁷. W części drugiej zgromadzono dokumenty końcowe konferencji. Znajduje się tu także nie publikowane dotąd porozumienie radziecko-brytyjskie o sposobie traktowania i trybie przekazywania obywateli obu krajów deportowanych do Niemiec i wyzwolonych w toku działań wojennych na wschodzie i zachodzie Europy, podpisane przez Mołotowa i Edena. Dokument ten jest niemal tożsamy ze znanym już z *Foreign Relations* porozumieniem amerykańsko-radzieckim w tej samej sprawie, podpisanym przez zastępcę szefa Zarządu Operacyjnego Sztabu Generalnego Armii Czerwonej gen. Anatolija Gryzłowa i attaché wojskowego przy ambasadzie Stanów Zjednoczonych w Moskwie gen. Johna Deane'a²⁸. Uderzająca jest natomiast różnica statusu sygnatariuszy obu tekstów.

Cztery dotychczas opublikowane tomy edycji przedstawiają nierówną wartość. Dla historyków, jak też specjalistów prawa międzynarodowego zajmujących się tym okresem, zdecydowanie najwartościowsza jest dokumentacja związana z obradami w Dumbarton Oaks; najmniej wnosi tom teherański. Z mankamentów odnotować należy niejednorodną formułę ujęcia i doboru prezentowanej w ramach poszczególnych tomów dokumentacji (antecedencje, przebieg obrad, dokumentacja robocza, dokumentacja końcowa, recepcja i oceny oficjalne); zbyt duże są wahania objętości między woluminami (od 11 do 25 arkuszy wydawniczych); brak jest bieżących odsyłaczy do innych edycji dokumentów — szczególnie *Foreign Relations* — podstawowych pozycji memuarystyki i literatury przedmiotu; zbyt duży procent całości stanowią przedruki; niewiele mówią metryczki dokumentów, z reguły ograniczone do adresata i nadawcy. Niemniej jako całość publikacja auspicjowana przez Wydział Historyczno-Dyplomatyczny MSZ ZSRR jest niewątpliwie wydarzeniem, najważniejszą radziecką edycją dokumentów dotyczących lat 1941—1945. Spełni ona z pewnością ważną rolę stymulatora dalszych badań nad najnowszą historią powszechną.

²⁶ W naradach ekspertów wojskowych Wielkiej Trójki stronę radziecką reprezentowali: gen. armii Aleksiej I. Antonow, marszałek lotnictwa Siergiej W. Kudjakow, admirał Nikołaj G. Kuzniecowa, gen. płk. Anatolij A. Gryzłow, kpt. 3 rangi Michaił I. Kostrinskij. Odbyły się dwie narady trójstronne, w dniach 5 i 6 lutego (FRUS, tamże, s. 595—608, 640—655) oraz dwie dwustronne, radziecko-amerykańskie, dotyczące spraw dalekowschodnich i w mniejszym znacznie zakresie współdziałania na Bałkanach, w których stronę radziecką reprezentowali jedynie Antonow, Kudjakow i Kuzniecowa (FRUS, tamże, s. 757—762, 834—839).

²⁷ FRUS, tamże, s. 894—895.

²⁸ Tamże, s. 985—987.